

ԴԵՐԲԵՆԴԻ ՀԱՅ-ԱՂՎԱՆԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ս. Գ. ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆ

Հայկական աղբյուրներից պատմագիր-ժամանակագիր Մ. Ուռհայեցին Աղվանքի հյուսիս-արևելքում, «ի Դարբանդ աշխարհին» հիշատակում է մի հայ թագավորություն, Դերբենդ մայրաքաղաքով, որը պատմագիտական գրականության մեջ ոչ միայն պատշաճ ուշադրության չի արժանացել, այլև ժամանակագրի հաղորդումը անտեղի կասկածի տակ է առնվել: Մ. Ուռհայեցին իր աշխատության մեջ երկու անգամ է անդրադարձել այդ խնդրին. առաջին անգամ 961 (ՆԺ) թվականի տակ Աշոտ Գ Բագրատունի թագավորի կողմից Անին մայրաքաղաք հռչակելու հանդիսությունների ժամանակ.

«Հարկաւորեալ կոչեցին զամենագովելին զՏէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին, եւ քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա. եւ մեծաշուր իշխանութեամբ կոչեցին զՓիլիպպոս ղթաղաւորն Աղուանից՝ զայր աստուածային եւ զսուրբ, ղորդին 'րողազգակայ (տարբերակներ՝ Գոշաղգակայ, Գոշակտակայ), որդոյ Վաչագանայ, որք էին թագաւորք Աղուանից աշխարհաց»¹:

Երկրորդ անգամ 1085 թվականի տակ, երբ նկարագրում է հայ եկեղեցու ներսում եղած տարածայնությունները և մի քանի հակաթոռ կաթողիկոսների առկայությունը, և որ այդ գծությունը «ոչ կարաց մտանել յաշխարհն Աղուանից, որ ասի՝ խորին աշխարհ Հայոց»². և այդ առթիվ էլ ավելի մանրամասն թվում է Դերբենդի հայ թագավորների հաջորդականությունը.

«էին և այլ թագաւորք Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանք, սահմանակից Օղաց եւ Աղուանից, որք էին թագաւորք անարատք և սրբակրօնք, որք յիշատակին ի սուրբ պատարագն ընդ այլ աստուածասէր սուրբ թագաւորքն, որք էին անուանք այսոքիկ՝ Վաչագան, և Գոշակտակն նորին որդին, Փիլիպէ որդի Գոշակտակին, Սեւադա որդին Փիլիպէի, Սենեքարիմ որդի Սեւադայի, Գրիգոր որդի Սենեքարիմայ, որ դեռ ևս կենդանի էր մինչև գրէաք զայս մատենագրութիւնս մեր»³:

Այսպես, ուրեմն, իրար հաջորդած վեց թագավորներ, որոնցից վերջինը՝ Գրիգորը, դեռ կենդանի է եղել ժամանակագրի օրոք, այսինքն մինչև աշխատության ավարտը, 1136 թ.:

Այս թագավորների տոհմական գերեզմանատունը գտնվելիս է եղել Դերբենդից հարավ, այժմյան Խաչմազ գյուղի հանգստարանում, ինչպես կտեսնենք հետո. այժմ ասենք, որ տեղագիր ճամփորդները այստեղ արտագրել և հրատարակել են հետևյալ թագավորների տապանագրերը.

¹ Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ե ջ ի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 3—4:

² Նույն տեղում, էջ 230:

³ Նույն տեղում, էջ 231:

1. Այս է տալիս Սենեքերիմ արքայի⁴

2. Գրիգոր Կրեյսար⁵

3. Յովհաննէս Կրեյսար⁶

Այս ցանկի առաջին երկու անունները նույնն են Ուռհայեցու շարքի վերջին անունների հետ. նոր է Յովհաննէսը, որն անշուշտ Գրիգորի հաջորդն է, որով և Դերբենդի թագավորների շարքը բաղկանում է յոթ անուններից:

Արդ, ինչպե՞ս է եղել, որ այսպիսի ակնհայտ մատենագրական և արձանագրական ստույգ տեղեկությունների առկայության պայմաններում մեր պատմաբանները մինչև օրս չեն անդրադարձել այս խնդրին:

Ամենից առաջ կարծում ենք, որ հայ պատմագրության և բանաւիրության չափից ավելի զգուշավորությանը պիտի վերագրել այդ լռությունը, որին առիթ են տվել հետևյալ պատճառները.

1. Դարբանդ և Հաբանդ կամ Աբանդ տեղանունների հնչյունական մոտիկությունը, որը և առիթ է տվել Սյունիքի ու Բաղաց-Կապանի թագավորության նույնացմանը:

2. Դերբենդի թագավորների Ուռհայեցու ցանկի վեց անուններից Էրկուսի, այն է՝ Սենեքերիմի և Գրիգորի նույնությունը Սյունյաց կամ Կապանի թագավորների ցանկի վերջին անունների հետ:

Քննենք այդ երկու պատճառները: Երբ իր եռահատոր պատմությունն էր գրում մեր նոր ժամանակների պատմագիտության ռասվիրա Չամչյանցը, իր ձեռքի տակ չունեւ ոչ միայն պատմա-տեղագրական նկարագրություններ, այլև տպագրված հայ մատենագրություն, այդ պատճառով էլ միայն Մ. Ուռհայեցու մոտ հիշատակված Դերբենդի թագավորության, Հայաստանից հեռու այդ միջավայրի մասին եղած վերոհիշյալ հատվածներին նա վերաբերվեց կասկածանքով և իր կարծիքը հայտնեց հետևյալ բառերով. «Բայց այդ հայտնի վրիպակ է՝ շփոթեալ զԴարբանդ ընդ բառիս Աբանդ և կամ գուցէ այլ ոք անտեղեակ մուծեալ իցէ դայդ մեկնութիւն ի գիրս Ուռհայեցւոյ»:

Չամչյանցի հեղինակության ազդեցությամբ Ուռհայեցու ժամանակագրության առաջին՝ երուսաղեմյան հրատարակիչները այդ հատվածը ծանոթագրեցին Չամչյանցի ոգով և այնուհետև հետագա պատմաբաններն էլ ենթարկվեցին այդ կարծիքին: Բոլոր դեպքերում Չամչյանցն իր ձեռքի տակ պիտի ունենար Ուռհայեցու շատ քիչ թվով ձեռագրեր, իսկ այն, ինչ որ այժմ մենք օգտագործում ենք՝ երկրորդ՝ Վաղարշապատի հրատարակությունը, կատարված է վեց ձեռագրի և երուսաղեմյան տպագրի համեմատությամբ և տարբերակների նշումներով. այդ բոլորի մեջ էլ մեզ հետաքրքրող հատվածը և՛ գոյություն ունի, և՛ բոլոր դեպքերում էլ գրված է Դարբանդ աշխարհ: Ուռհայեցու հատվածի ուղադիր քննությունն էլ ցույց է տալիս, որ հեղինակը քաջ գիտե իր նկարագրած թագավորության ճիշտ տեղագրությունը. նա այն գծել է հետևյալ կերպ. «Դարբանդ, որ ասի Կապանք սահմանակից Օղաց և Աղուանից»: Բուն Աղվանքը Կուրի ձախափնյա երկրամասն է, որ-

⁴ Ս. Ջալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 420: Մ. Բարխուդարյանց, Աղվանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 134: Մ. Սմրատյանց, նկարագիր Ս. Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, Տփլիս, 1896, էջ 544:

⁵ Մ. Բարխուդարյանց, Պատմութիւն Աղուանից, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1900, էջ 195:

⁶ Նույն տեղում, էջ 195: Հրատարակիչը Կրեյսար որոշիչը բացատրել է թագավոր:

⁷ Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն, հատ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 1004:

քան էլ Ուռհայեցու ժամանակ այդ երկրի անունը անորոշաբար գործածվեր, այնուամենայնիվ պատմական փուստ է, որ IX դ. վերջերից Համամ Բագ-րատունին վերականգնեց Աղվանից պետությունը և նրա հիմնական երկրամասը Կուրի ձախ ափին էր, Շաքե-Նուխի կենտրոնով։ Իսկ Ուռհայեցու հիշատակած օլ-երը անշուշտ օսերն են, թերևս ընդհանուր իմաստով հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդները. բոլոր դեպքերում այդ Շաքե-Նուխիի և հյուսիսային ժողովուրդների արանքում է տեղավորում Ուռհայեցին Դարբանդ աշխարհն, ու ասի Կապան⁸։

Դերբենդ քաղաքը, որ մինչև այժմ էլ գոյություն ունի, հնում հանրահայտ այն լեռնանցքի մուտքն էր, որտեղով հյուսիսային Կովկասի վաչկատուն և ռազմիկ ցեղերը արշավանքներ էին գործում Կովկաս ու Պարսկաստան և ավերում ու թալանում այդ երկրները։ Դարբանդ պարսկերեն դարձբանդ բառերից է կազմված, որոնցից առաջինը նշանակում է դուռ, երկրորդը՝ կապ, կապանք։ Դարբանդի շրջակա երկրամասը հայ հին մատենագրության մեջ կոչվել է Չոր, Չողա երկիր, իսկ բուն անցքը՝ կապանը՝ Շորայ դուռն, Շորայ պահակ։ Իսկ կապան աշխարհագրական տերմին է, որ նույնպես նշանակում է «նեղ անցք երկու լեռների միջով, կիրճ,—նեղ ու երկայն կապանով շարժվում էր կարավանը։ Ճորա կապանով անցան։ Դերբենդը հոշակավաճ կապան էր հին ժամանակ և մի քանի անուն էր կրում»⁸։ Հայաստանում կային շատ նման վայրեր, որոնք կապան էլ կոչվում էին, դրանցից մեկն էր հենց Սյունիքի նշանավոր բերդի տակ եղած անցքը՝ կապանը, որի մոտ շինված էր Բաղաց թագավորության մայրաքաղաք Կապանը, որից և առաջացավ քիչ հեռու հիմնված նոր քաղաքի Ղափան անունը։ Հենց այս Սյունյաց կապանի և Դերբենդի-Ճորա կապանի անուններն էլ պատճառ են դարձել թերահավատորեն վերաբերվելու Ուռհայեցու հաղորդմանը։

Այդ խնդիրը հիմնովին կարգաբանվի Դերբենդի և Սյունյաց, Բաղաց կամ Կապանի թագավորացանկերի համեմատումից հետո։

Դերբենդի թագավորների ցանկը

ըստ Ուռհայեցու

- Վաչագան
- Գոշակտակ
- Փիլիպէ
- Սևադա
- Սենեքերիմ
- Գրիգոր
- Յովհանէս

Սյունյաց թագավորների ցանկը

- Սմբատ Ա.
- Վասակ Ա.
- Սմբատ Բ.
- Գրիգոր Ա.
- Սենեքերիմ
- Գրիգոր Բ.
- Հասան

Հենց առաջին հայացքից պարզ երևում է, որ այս երկու ցանկերի անունները քիչ շփման կետեր ունեն. յուրաքանչյուրի յոթ անուններից միայն Սենեքերիմ և Գրիգոր անուններն են առկա երկուսի մեջ էլ, այն էլ Սյունիքում՝ երկու Գրիգոր։ Քննենք Դերբենդի թագավորացանկի անունների մասին եղած պատմական տեղեկությունները, համեմատելով ամեն անգամ Սյունիքի ցանկին առնչվող կետերի հետ։

⁸ «Հայերեն բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մալխասյանց, հատ. Ա, Ծրեան, 1944, էջ 389։

1. Վաչագան—այս թագավորի մասին մատենագրական տեղեկությունները սահմանափակվում են Ուռհայեցու հաղորդածով, այն է՝ որ նա առաջին թագավորն է այս տոհմի և պապը Փիլիպե (նաև Փիլիպոս) թագավորի, որի մասին շատ տեղեկություններ կան։ Հաստատուն ժամանակագրություն նշել Վաչագանի համար նույնպես հնարավոր չէ։ հայտնի է միայն, որ նրա թոռ Փիլիպեն 961 թ. ներկա գտնվեց Անի քաղաքը մայրաքաղաք օծելու հանդեսներին։ հիմք ունենալով այդ, կարելի է ասել մոտավորապես, որ Վաչագանի ժամանակը երկու սերունդ էտ տանելով կհամընկնի X դարի սկզբներին։

2. Գոշակտակ (նաև Գոշագզակ)—որդի և հաջորդ Վաչագանի. սրա մասին ևս միակ տեղեկությունը Ուռհայեցու հաղորդածն է. նախորդի հաշվարկման հիման վրա տեղադրվում է X դարի առաջին կեսի մեջ։

3. Փիլիպե (նաև Փիլիպոս)—որդի և հաջորդ Գոշակտակի. ցանկի մեջ բոլոր եղածներից ավելի ընդարձակ մատենագրական տեղեկություններ կան սրա մասին։ Առաջինը դարձյալ Ուռհայեցու այն հաղորդումն է, որ 961 թ. Անին Հայաստանի մայրաքաղաք նվիրագործելու ճոխ հանդեսներին մասնակցում էր նաև այս Փիլիպոսը։ Հայտնի է, որ Աշոտ Գ Ողորմածը իր գահ բարձրանալուց 7 տարի անց որոշեց Անին դարձնել մայրաքաղաք։ Այդ երևույթին այնքան մեծ նշանակություն էր տրվել ժամանակին, որ «Ել լուեալ զայս ամենայն շուրջակայք և ամենայն թագաւորք ազգաց՝ Ափսագաց և Յունաց, Բաբելացոց և Պարսից տուրս և սէրս հանդերձ պատուական ընծայիւք յուղարկէին ի փառաւորութիւն Հայոց թագաւորութեանն։ Եւ յայնժամ զթագաւորն Աղուանից զՓիլիպէ և կաթողիկոսն զՏէր Յովհաննէսն, և զգօրսն, որ եկին զհետ թագաւորին և հայրապետին, և յուղարկեցին մեծամեծ տօրք և սիրով յաշխարհն Աղուանից»⁹։ Պատմագիրը ավելացնում է, որ եկել էր նաև Աղուանից կաթողիկոսը իր քառասուն եպիսկոպոսներից բաղկացած շքախմբով¹⁰։

Երկրորդ պատմական տեղեկությունը Փիլիպե թագավորի մասին վերաբերում է 974 թ.։ Այդ թվականին Հովհաննես Չմշկիկ հայազգի կայսրը մեծ բանակով դիմեց դեպի արևելք արաբների դեմ պատերազմելու համար, բայց ուսումնասիրողները կարծում են, որ նա գաղտնի նպատակներ ուներ նաև Հայաստանի նկատմամբ և այդ պատճառով էլ իր ճանապարհը փոխեց ու բանակեց Տարոնում¹¹։ Հայ մանր թագավորությունները այս վտանգի հանդեպ միանում են Աշոտ Բագրատունու դրոշի տակ ու միացյալ 80.000 զորքով դիմում են դեպի արևմտյան սահմանները և բանակում Հարքում. բարեբախտաբար գործը պատերազմի չի հասնում։ Այս դեպքերին նույն Ուռհայեցին անդրադարձել է հետևյալ տողերով.

«Յայնժամ ամենայն թագաւորազունքն Հայոց՝ ազատքն և իշխանքն և ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արևելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ և յաւգաւորն Աղուանից Գուրգէն, Աբաս Կարուց տէրն և Սենեֆերիմ Վասպուրականիս տէրն և Գուրգէն Անձևայեաց տէրն և բովանդակ ամենայն տունն

⁹ Մ. Ուռհայցի, էջ 4։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 3։

¹¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Գ, Երևան, 1952, էջ 15։

Սասանու» (նաև Սասնու)¹²։ Նշենք, որ պատմագիրը այստեղ առանձին հիշատակում է նաև «թագաւորն Աղուանից Գուրգէն» և հասկանում է Կյուրիկյան թագավորին։ Նա իր աշխատության մեջ երկու անգամ նման արտահայտություն ունի։

Սրանով էլ վերջանում են գրավոր տեղեկությունները Փիլիպեի մասին, չստ որոնց ունենում ենք երկու հաստատուն թվականներ՝ 961 և 974—առանձինք տարվա տեղումները։

Սևադա—որդի և հաջորդ Փիլիպեի այս թագավորի գործունեության մասին տեղեկություններ չկան, հայտնի է միայն այն, որ նա դեռևս «թագաւորազին», այսինքն գահ չբարձրացած ժամանակ, իր դուստր Շահանդուխտին կնության էր տվել Սյունյաց Գրիգոր Առաջին թագավորին։ Այս առթիվ Ստ. Օրբելյանը գրում է. «Իսկ Գրիգոր առեալ էր իւր կին զամենօրհնեալ և մեծահաւատ բարեպաշտոնիւն Շահանդուխտ ի տանէն Աղուանից՝ զուստր նոցին թագաւորազինն մեծին Սևադայի»¹³։ Հայտնի է նաև, որ Սեվադան ունեցել է նաև մի երկրորդ աղջիկ ևս՝ Կատա անունով, որը ապրում էր իր սյունյաց թագուհի քրոջ մոտ և այդ երկուսը միասին 1086 թ. Սյունիքի Կապան մայրաքաղաքի մոտ գտնվող Վահանավանքում, որը Սյունյաց թագավորների տապանատունն էր՝ հիմնադրված դեռևս 911 թ., շինել են կրկնահարկ մի եկեղեցի ս. Աստվածածնի անունով, որի առթիվ գրել են ընդարձակ արձանագրություն¹⁴։

Այդտեղ այս երկուսի անունով գտնվել են ևս երեք արձանագրություններ, որոնցից մեկը խաչքարի վրա է և բովանդակությունից երևում է, որ իրենց մոր հիշատակին են կանգնեցրել. ցավոք, հենց մոր անունը ջարդված է։ Հետաքրքիր է նաև մյուս արձանագրությունը, որը մեջ ենք բերում եղած վիճակով.

Ես տր Ստեփանոս, Աղվանից կաթողիկոս
նեղեալ ի տահկաց եկա եւ հանգեա [Աստուածա]սէր
Թագուհեայ Շահանդուխտին եւ Կատաին
շինած եկեղեցոյս գաւիթս որ Ած¹⁵....

Շահանդուխտը և Կատան Սյունիքում գործուն հասարակական կյանք են վարել, նրանք իրենց եղբայր Սենեքերիմ թագավորի հետ Տաթևի վանքին են նվիրել Արիտ ավանը 1085 թ.¹⁶։ Սյունյաց պատմագիրը հետևյալ կերպ է բնորոշում Շահանդուխտի գործունեությունը.

«Բայց այս Սենեֆերիմ և Բոյրն իւր Շահանդուխտ բազումս արաբին արդիւնս ե շինուածս երևելիս ի վանսն Յովհաննու. նաև բազում պարգևս և ժառանգութիւնս քնծայեցին ի սուրբ մայրաքաղաքն աթոռ ի Տաթև. զոր եւ կարգեցից աստ»¹⁷։ Օրբելյանի հենց այս հատվածի վերջում հիշատակվում է նաև նրանց մոր անունը՝ Սոփիայ, որի հիշատակին կարգվել է 20 պատարագ։

¹² Ուն հայեցի, հջ 17։

¹³ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն Նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 318։

¹⁴ «Գիվան հայ վիմագրության», պր. II, Երևան, 1960, էջ 138—139։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 138—139։ Այս կաթողիկոսը մահացել է 1091 թ.։

¹⁶ Ստ. Օրբելյան, էջ 322—323։

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 321։

Շահանդուխտը մահացել է 1116 թ. ինչպես գրում է Ստ. Օրբելյանը. «Իսկ ի 565 թուին կատարեցաւ մեծաւ նգնութեամբ սուրբ քագունին Շահանդուխտ՝ քույրն Սենեֆերիմայ քագաւորին»¹⁸. վստահ կարելի է ասել, որ նա թաղված կլինի Վահանավանքի թագավորական դամբարանատանը, հավանաբար իր շինել տված Աստվածածին եկեղեցու ներքնահարկում: Իսկ Կատան ամուրի կյանք է վարել, ինչպես անվանում է նրան պատմիչը՝ «սրբասնունդ օրիորդ Կատայ»¹⁹:

Այսպիսով, Սևադայի համար որևէ հաստատուն թվական չունենք. նրա դուստր Շահանդուխտի վերաբերյալ մեր հիշատակած թվականներից ամենավաղը 1085-ն է: Շահանդուխտի ամուսին Գրիգոր Ա թագավորի մասին էլ արձանագրական թվականներից ամենավաղը իջնում է մինչև 1046-ը²⁰, ուստի մեկ սերնդով դրանցից ավագ Աևադայի ժամանակը համընկած կլինի XI դ. կեսերին: Մոտավոր այս ժամանակը նկատի ունենալով Սևադայի համար, նրան կարելի է վերագրել պատմական հետևյալ իրողությունը. 1040—1041 թթ. Դվինի քուրդ ամիրա Աբուլսուարը, որը Կյուրիկյան Դավիթ Անհողինի փեսան էր՝ քրոջ ամուսինը, միացած Տուղրիլի հետ արշավում է և գրավում Պարտավը, Գանձակը ու շրջակաները և սպառնում է իր իսկ աներորդու հողերին, որոնք այդ ժամանակ տարածված էին մինչև Շամքոր: Դավիթ Անհողինը ուներ սեփական 10 հազար զորք միայն, այդ պատճառով էլ պատգամավորների միջոցով օգնություն է խնդրում Բագրատունի Հովհաննես-Սմբատից, ինչպես և աբխազների ու Կապանի թագավորներից, որոնցից Անիի թագավորն ուղարկում է 4 հազար, աբխազներինը՝ նույնպես 4 հազար և Կապանի թագավորը՝ 2 հազար օգնական զորք. միացյալ բանակը ջարդում է և հալածում գերազանց թշնամուն²¹:

Դեպքերը նկարագրող Մ. Ուռհայեցին չի հիշատակում Կապանի թագավորի անունը, բայց նրա թագավորելու ժամանակը համընկնում է Սևադայի տարիներին²²:

Սենեֆերիմ—որդի Սևադայի. այս թագավորի մասին եղած տեղեկությունները անորոշ են. հաստատ է, որ նա Սևադայի որդին է, բայց և ճիշտ է, որ նա հրավիրվել է Սյունիք և այդ երկրի ակնառու թագավորներից մեկն է եղել և դավադրաբար սպանվել ու թաղվել է Վահանավանքում՝ Սյունյաց թագավորների տապանատանը: Սակայն, բացի Ուռհայեցու Դերբենդի թագավորների ցանկից, նրա անունով մի տապանաքար է հայտնաբերվել Դերբենդի թագավորների խաչմազ գյուղի մոտի գերեզմանոցում: Նախ շարադրենք Սենեֆերիմի մասին եղած գրավոր տեղեկությունները որպես Սյունիքի թագավոր, որոնք ավելի մանրամասն են: Վերևում տեսանք, որ Սյունիքի թագավոր Գրիգոր Ա-ն ամուսնացած էր Դերբենդի թագավորի Սևադայի դուստր Շահանդուխտի հետ. արքայական այս զույգը զավակներ և ժառանգ չի ունենում և այս պատճառով «Ածեն յԱղուանից զՍենեֆերիմ՝ եղբայրս նորին

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 335:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 322:

²⁰ Այս արձանագրությունը գտնվել է 1968 թ. Վահանավանքում կատարվող աշխատանքների ընթացքում և հրատարակված չէ:

²¹ Մ. Ուռհայեցի, էջ 79—82:

²² Մ. Բարխուդարյանը Սենեֆերիմ թագավորին է վերագրում այդ եղելությունը տե՛ս Պատմություն Աղուանից, մաս Ա, էջ 145:

Շահանդխտոյ քաղաւորազն մանուկ... եւ ստանայ զսա ժառանգ իւրեանց քաղաւորութեանն»²³:

Սենեքերիմը լավ հարաբերութիւններ է ստեղծում Մելիք շահի հետ և շենացնում ու բարեկարգում է երկիրը մինչև 1092 թ.: Այդ թվին մահանում է Մելիք շահը, որից հետո Պարտավի, Գանձակի և այլ շրջակա ամիրաներ միացյալ ուժերով հարձակվում են Սենեքերիմի վրա. չկարողանալով բաց ճակատով դիմադրել, Սենեքերիմը փակվում է իր բերդում, բայց թշնամիների կողմից ուղարկված Շիրակի իշխաններից Գրիգոր Ապիրատը համոզում է նրան գնալ ամիրաների մոտ գործը խաղաղությամբ վերջացնելու համար. վերջիններս, ըստ սովորության, խարդախորեն սպանում են Սենեքերիմին, որից հետո նրա դիակը հարազատները թաղում են Սյունյաց թագավորական դամբարան Վահանավանքում, մոտ 1094 թ.:

Այս բոլորից պարզ երևում է, որ իրոք Սյունյաց թագավոր Սենեքերիմը Դերբենդի Սևադա թագավորի որդին է և մանուկ հասակից տարվել է Սյունիք, թագավորել, մահացել ու թաղվել է այստեղ: Նրան հաջորդել է իր որդին՝ Գրիգոր Բ-ն: Այս բոլորից հետո մնում է անհասկանալի, որ Սենեքերիմ անունով մի թագավոր էլ հիշատակված է որպես նույն հոր որդի և ժառանգ Դերբենդի թագավորության, բայց իրական, որովհետև նրա տապանաքարը տեսել և տապանագիրն արտագրել է Սարգիս եպոս. Զալալյանցը: Իսկ Մ. Բարխուդարյանցը հաղորդում է, որ խաչմազցիները պատմել են իրեն, որ «Ամեն տարի մեռելոցի օրերում գալիս էինք գլուղովին, օրհնել տալիս Սենեքերիմ քաղաւորի գերեզմանը. ապա եղբերգ երգելով. լալով արտասուք էր քափում կանանց դասն. և ապա բաց էինք անում սուփրաներ. տալիս քաղաւորի անունը և խմում ողորմաբասը»²⁴: Ցավոք, Սենեքերիմի տապանագիրը թվական չունի, բայց քանի որ նրա հոր՝ Սևադայի մոտավոր ժամանակը որոշվում է XI դ. առաջին կեսերով, ուրեմն Սենեքերիմը նույն դարի երկրորդ կեսի գործիչ է, ասել է՝ ժամանակով ևս համընկնում է Սյունիքի Սենեքերիմ թագավորի հետ, որը սպանվել է մոտ 1094 թ.:

Այսպիսով, մատենագրական և արձանագրական նյութերով հաստատվում է, որ Դերբենդի թագավոր Սևադայի երկու որդիները, երկուսն էլ Սենեքերիմ անունով, թագավորել են մեկը Դերբենդում, մյուսը՝ Սյունիքում: Հայոց մեջ սովորական չէ երկու որդիներին նույն անունը տալ, բայց դրա դիմաց հայտնի են երկանուն անձինք, թեկուզ Բագրատունի թագավորներից՝ Հովհաննես-Սմբատ: Ինչպես և Աղվանքի թագավորությունը վերականգնող Համամը, որը կոչվել է նաև Հովհաննես, նույն և Սենեքերիմ-Հովհաննես թագավոր Փառխոսի, մեռած 1003 թ.: Ներկա դեպքում, իհարկե ենթադրաբար, կարելի է կարծել, որ Սևադայի որդիներից մեկը՝ Սենեքերիմը, որն ըստ երևույթին, ավագն էր, տարվել է Սյունիք, և երկրորդին Դերբենդի թագավոր օծելիս ի պատիվ առաջինի, որը միջնադարյան օրենքով օրինական ժառանգն էր թագավորության, վերանվանել են նույնպես Սենեքերիմ, թերևս երկրորդ անունը ջնջելով:

6. Դրիգոր—որդի և հաջորդ Սենեքերիմի. այս թագավորի մասին գրավոր տեղեկությունը միայն Ուռհայեցու հաղորդածն է, բայց նրա տապանա-

²³ Ս տ. Օրբելյան, էջ 318—319:

²⁴ Մ. Բարխուդարյանց, Աղվանից երկիր, էջ 134:

քարը գտնվել է հաշմազ գյուղի թագավորական գերեզմանատան մեջ, Դրիգոր Կրեյսար տապանագրով: Սրա թագավորության սկիզբը ճշտորեն հայտնի չէ, նկատի ունենալով իր հոր՝ Սենեքերիմի մասին մեր շարադրածները, պիտի թագավորած լինի XI դ. վերջին տասնամյակին կամ XII-ի սկզբից. և, ըստ Ուոհայեցու հաղորդման՝ «դեռ եւս կենդանի էր մինչեւ գրեթէ զայս մատենագրութիւնս մեր»²⁵. Իսկ Ուոհայեցու վախճանը համարվում է 1136 թ.: Թե դրանից հետո էլի որքան է ապրել Գրիգորը՝ անհայտ է:

Այս թագավորի առնչությամբ անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև Սյունիքի թագավոր Գրիգորի հարցին. սա որդին և հաջորդն էր Սյունյաց Սենեքերիմ թագավորի, որը սպանվեց 1093—94 թթ., որից հետո Գրիգորը փոխարինեց իր հորը. ուներ Սմբատ և Սևադա անունով եղբայրներ և Կատա անունով քույր. թագավոր դարձավ 1094-ից հետո, բայց Ստ. Օրբելյանի բնորոշմամբ «նուազ և ընդադօտ թագաւորեալ»²⁵, ասել է՝ աննշան և կարճակյաց, ուրեմն և ավելի առաջ մեռած, քան Դերբենդի Գրիգոր թագավորը²⁵, որը 1136 թ. դեռ կենդանի էր:

Հովհաննես—որդի և հաջորդ Գրիգորի. սրա մասին միակ տեղեկությունը իր գերեզմանաքարի վրայի տապանագիրն է, գտնված իրենց տոհմական տապանատանը, հաշմազ գյուղի մոտ՝ «Յովհաննէս Կրեյսար», հրատարակված Մ. Բարխուդարյանցի կողմից. նկատի ունենալով իր նախորդի ժամանակաշրջանը, պիտի թվագրվի XII դ. կեսով:

Ընդհանրացումներ անելուց առաջ անհրաժեշտ է մի քանի խոսքով անդրադառնալ Սյունյաց թագավորների ցուցակի առաջին և վերջին թագավորներին և նրանց ժամանակադրության հարցին:

Առաջինը, որ թագավոր ճանաչվեց, դա Սմբատ Ա-ն էր. սրա մասին բավական ընդարձակ մատենագրական և արձանագրական տեղեկություններ կան: Նա Սյունյաց հին իշխանական տոհմից է, որին Ստ. Օրբելյանը կոչում է «աւագ Աշոտեանք», իսկ մոտիկ տոհմագրությունը հետևյալն է՝ Սահակի որդի և Աշոտի թոռ: Սմբատը դեռ 963 թ. Տաթևին նվիրելով Հարժիս և Ծածարդ գյուղերը, կալվածագրի մեջ հիշատակվում է Սյունյաց իշխան. նրա թագավոր դառնալը համարվում է մոտ 970 թ. և մահը՝ 998 թ. մոտ: Սյունիքի այդ առաջին թագավորի կինը Դերբենդի Սևադա իշխանի դուստրն էր, որ դեռ 1000 թ. հիշվում է կենդանի:

Իսկ Սյունյաց ցանկի վերջին թագավոր Հասանը արդեն եկվոր է. նա հաշենի Սակոյանց տոհմից էր, իշխան Վախտանգի որդին. Սյունյաց նախալերջին Գրիգոր Բ թագավորը արու ժառանգ չունեւր, այդ պատճառով էլ իր աղջիկ Կատաին ամուսնացրեց այս Հասանի հետ և կարգեց իրեն հաջորդ: 1170 թ., երբ թուրքերը պաշարեցին Բաղաբերդը, Հասանը փախավ ընտանիքով իր ծննդավայրը, որով և վերջացավ Սյունիքի թագավորությունը՝ տևելով ուղիղ 200 տարի:

Դերբենդի և Սյունիքի թագավորների այս ցանկից պարզ երևում է, որ նույնացման ոչ մի հիմք չկա. այսպես՝ յուրաքանչյուր ցանկի 7 անուններից միայն երկուսն են նույնանուն, Սենեքերիմ և Գրիգոր, բայց և Սենեքերիմը

²⁵ Ստ. Օրբելյան, էջ 320—321.

²⁶ Պատմագրի այս որակումից հետո անհասկանալի է մնում, թե ինչու Գրիգորի մահը նա դնում է 1186 թ., տե՛ս էջ 337.

էլ Դերբենդի Սևադա թագավորի որդին է։ Սյունյաց առաջին թագավոր Սմբատը գահակալել է 970 թ., մինչդեռ Դերբենդի ցանկի երրորդ թագավոր Փիլիպեն արդեն թագավոր էր 961 թ., իսկ նրանից առաջ դեռևս թագավորներ են Գոշակտակն ու Վաչագանը։ Սյունիքի թագավորները թաղվել են Սյունիքում, Տաթևում և Վահանավանքում։ Իսկ Դերբենդի երեք թագավորների տապանաքարերը գտնվել են Դերբենդի մոտ, Ճորա երկրում, հաշմազ գյուղի հին գերեզմանատան մեջ։ Ինչպես տեղագրական, այնպես էլ այս երկու թագավորացանկերի անունների և նրանց ժամանակագրության ճշտումից ակնբխ է դառնում երկու թագավորությունների միանգամայն տարբեր և անկախ գոյություն փաստը։

Նախ քան առաջ անցնելը ուզում ենք նշել մի կարևոր փաստ ևս. այս երկու թագավորատոհմերի մեջ հենց սկզբից գոյություն են ունեցել սերտ կապեր, ոչ միայն խնամիական, այլև Սյունյաց թափուր գահի վրա Կապանից բերված Սենեբերիմին են բազմեցրել, Աղվանից հալածական կաթողիկոսները Սյունիքում են ապաստան գտել։ Իսկ Ստ. Օրբելյանը, նկարագրելով Սյունիքի թագավորների դամբարանատունը Վահանավանքում, ավելացնում է. «Յուրում հանգուցեալ կան ի շիրմի բազում թագաւորք և թագուհիք Աղուսներից և Բաղաց և բազում իշխանք փառաւորք Սիսական աշխարհիս»²⁷։

* * *

Պիտի պարզենք այժմ հայ-աղվանական այս պետության առաջացման հարցը, որը սակայն անհնարին է առանց հայ-աղվանական սահմանների, քաղաքական հարաբերությունների և աղվան ժողովրդի սոցիալ-էթնիկական կազմի թուցիկ ակնարկի։

Աղվանքի սահմանների և ժողովրդի մասին հնագույն տեղեկությունները հաղորդում են հունա-հռոմեական դասական հեղինակները, որոնցից համեմատաբար ավելի մանրամասն՝ Ստրաբոնը, ըստ որի՝ «Աղվանքը գտնվում է Վրաստանի և Կասպից ծովի միջև. արևելքից հասնում է ծովին, իսկ արևմուտքից սահմանակից է Վրաստանին։ Մնացյալ կողմերից հյուսիսը պաշտպանված է Կովկասյան լեռներով. սա բռնում է Աղվանից դաշտավայրի վերևը, իսկ ծովին մոտիկ մասը ավելի կոչվում է Կերավնիա, իսկ հարավային սահմանի ամբողջ երկարությամբ տարածվում է Հայաստանը, որ հարուստ է դաշտերով և լեռներով»²⁸։ Քիչ հետո նույն հեղինակը Հայաստանի նկարագրության մեջ գրում է. «Հայաստանի ներսում կան շատ լեռներ և շատ լեռնադաշտեր, որոնց մեջ խաղողի այգին հեշտությամբ չի աճում. նաև շատ հովիտներ, ոմանք չափավոր, ոմանք էլ շատ բերրի, ինչպես Արափսեի դաշտը, որով Արափս գետն է հոսում մինչև Աղվանքի ծայրը և թափվում է Կասպից ծովը, և սրա հետ Շակաշենը՝ սահմանակից Աղվանքին և Կուր գետին, հետո Գուգարքը...»²⁹։ Երկու երկրների այս նկարագրությունից պարզ երևում է, որ Կուր գետը եղել է նրանց ընդհանուր սահմանը, որովհետև ըստ հեղինակի Հայաստանի բերրի դաշտ հանդիսացող Արաքսենի դաշտը դա հայկական Փայտակարան նահանգն է, իսկ Շակաշենը՝ մինչև Գուգարքի

²⁷ Ստ. Օրբելյան, էջ 240։

²⁸ Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 31։

²⁹ Նույն տեղում, էջ 55։

սահմանը՝ Ուտիք նահանգը, այդ երկու նահանգներն էլ կաղմում են Կուրի աջափնյա դաշտավայրը՝ մինչև Կասպից ծով:

Բոլոր անտիկ հունու-հռոմեական գրողները Հայաստանի և Աղվանքի սահմանի վերաբերյալ նույն և նման փաստեր են հաղորդում, ինչ որ Ստրաբոնը: Բերենք մի երկու հաղորդում ևս. Պլինիոս Ավագը գրում է. «Աղվանները տարածված են Կովկասյան լեռների վրա և նրանց երկիրը ձգվում է մինչև Հայաստանի և Իբերիայի սահմանը հանդիսացող Կուր գետը»³⁰: Հետո նույն հեղինակը, ավելի որոշակի ճշտելով Աղվանքի հարավային սահմանը, գրում է. «Ամբողջ հարթությունը՝ մինչև Կուր՝ տիրում է աղվանների ժողովուրդը»: Իսկ Պտղոմեոսը գրում է. «...Կուրը, որ հոսում է ողջ Իբերիայով և Աղվանքով՝ նրանից անջատելով Հայաստանը»³¹:

Հայ հին մատենագրությունը ևս, մինչև Հայաստանի պետական անկախ կյանքի վերացումը հայ-աղվանական սահմանների միայն այս իրողությունն է նշում, այսինքն՝ որ Կուր գետն է այդ երկու հարևան ու բարեկամ երկրների բնական սահմանը: Նշենք մի քանի փաստեր մեր աղբյուրներից: Հին Հայաստանի աշխարհագրության ամենանշանավոր երկը՝ Շիրակացու Աշխարհացույցը, որը Արշակունյաց Հայաստանի իրական վիճակի նկարագրությունն է տվել՝ հայ-աղվանական սահմանի վերաբերյալ նշել է. «Աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մեջս է գետոյն Կուրայ և Կովկաս լեռինն»³²: Զիրավի մեծ ճակատամարտից հետո, ըստ Փ. Բուդանդացու հաղորդման, Մուշեղ սպարապետը պատժիչ արշավանքներ է ձեռնարկում Հայաստանի սահմանամերձ դրավձառ և ապստամբած նախարարությունների դեմ՝ «Եւ զԿուր գետ՝ որպէս և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արաբեալ կացուցանէին»³³: Հայտնի է, որ Կուրի աջափնյա Ուտիք և Փայտակարան նահանգները դեռևս Օրվանդունիների ժամանակներից հայոց արքունական տան կալվածներն ու ձմեռանոցներն են եղել. այսպես, III—IV դդ. մ. թ. ա., երբ դեռ Աղվանքում պետականություն չէր առաջացել, Օրվանդունի հայ թագավորների ձմեռանոցը Ուտիք նահանգում էր, և ըստ հորենացու՝ երբ Արտաշեսը Հայաստանը միավորելու նպատակով իր ղորքով շարժվեց Երվանդի վրա, նա գտնվում էր Ուտիքում, իսկ Փայտակարան նահանգի համանուն քաղաքի մասին Տրդատի կողմից քրիստոնեություն և դպրություն տարածելու առթիվ Աղաթանգեղոսը գրում է. «Ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն հայոց»³⁴: Հիշենք նաև, որ ըստ Զորանամակի Փայտակարանը հայ կենտրոնական բանակին տալիս էր 300 զինվոր և նրանց նախարարը գրավում էր արքունիքի 70 բարձերից իններորդ տեղը, իսկ Ուտիքի իշխանը նույն բանակին տրամադրում էր 1000 զինվոր:

Կուրի ձախ ափից մինչև Կովկասի լեռնաշղթան տարածվող Աղվանքում, ըստ նույն Ստրաբոնի հաղորդման, ապրում էին 26 ցեղեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր թագավորը և խոսում էր իր լեզվով, դրանք թափառական խաշնարածներ են, հաշվել գիտեն մինչև հարյուրը միայն, ծանոթ չեն

³⁰ К. Г а н, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, I, Тифлис, 1884, էջ 109:

³¹ Նույն տեղում, էջ 170:

³² Մ. Խ ո ռ ե ն ա ջ ի, Աշխարհացույց, Վենետիկ, 1881, էջ 29:

³³ Փ ա լ ս տ ո ս Բ ու ղ ա ն դ ա ջ ի, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1832, էջ 210:

³⁴ «Աղաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», Տիֆլիս, 1909, էջ 439:

չափ ու կշռի և դրամի³⁵ միայն առաջին դարում մ. թ. ա. այդ ցեղերից աղվանները, որոնք ապրում էին երկրի կենտրոնական և արևմտյան մասերի բարեբեր դաշտավայրում և տնտեսապես ավելի զարգացած էին, կարողացան միավորել նշված 26 ցեղերից ոմանց և կազմեցին պետություն, որի մայրաքաղաքն էր Կապադակը՝ ներկա Նուխի մոտ։ Աղվանական այս առաջին պետականության օրոք նրանք Հայաստանի դաշնակիցներն էին, և նրանց զորքերը Տիգրան Մեծի բանակում կռվում էին հռոմեացիների դեմ, Տիգրանի պարտությունից հետո էլ Կուրի ափին դիմադրեցին Պոմպեոսի պատժիչ արշավանքներին։ Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ աղվանական այդ պետականությունը չկարողացավ նշված 26 ցեղերին միաձուլել, լեզվով ու մշակույթով միացյալ ժողովուրդ կազմել, և դա շնորհիվ ցեղային այդ միավորների աշխարհագրական, տնտեսական և լեզվական խիստ տարբերությունների։ Ցավոք, անտիկ հեղինակները այդ 26 ցեղերի անունները լրիվ չեն հաղորդել։ Բայց դրա փոխարեն հայ հին մատենագրությունը պահպանել է ավելի շատ ցեղերի անուններ, որոնք բնակվում էին Կավկասի փեշերին։ Ահա այդ երկու կարգի աղբյուրների մեջ հիշատակվածները.

Հունա-հռոմեական աղբյուրների մեջ

1. Աղվաններ
2. Ուդիներ
3. Գելեր
4. Լեգեր
5. Գարգարներ
6. Սիլվեր
7. Դիդուրներ
8. Օլոնդներ
9. Իսոնդներ
10. Հերեր
11. Կասպեր
12. Սողեր

Հայկական աղբյուրների մեջ

1. Փոխք	13. Լփինք
2. Թաւասպարք	14. Վատն
3. Հեճմատակք	15. Գաւք
4. Իժմախք	16. Խրսան
5. Գաթք	17. Փասխք
6. Գղուարք	18. Փուսխք
7. Գուգարք	19. Փիքանակք
8. Շիղբք	20. Բագանք
9. Ծիշբք	21. Ուտիք
10. Բաղասաճք	22. Կասպք
11. Եգերսուանք	23. Չողայք
12. Մագքուտք	

Սպառիչ չեղող այս ցանկերը, առաջին իսկ հերթին, նշում են Աղվանքի իրոք որ բազմացեղ բնույթը, մյուս կողմից ապացուցում են, որ Աղվանքում երբեք միաձուլվ ժողովուրդ չգոյացավ։ Եթե հունա-հռոմեական ցանկը, որն արտահայտում է շուրջ առաջին դարերը եղած իրավիճակը, իսկ հայկական աղբյուրները նրանից մոտ 4—5 դար հետո եղածն են արձանագրում, ապա է, որ այդ ցեղերը իրոք ինքնուրույն էին մնացել, իսկ դրանից հետո արդեն Աղվանքում վերացավ պետական իշխանությունը, և եթե ձուլվելու հարց կարող է լինել, ապա նոր տիրող պարսիկների և ավելի ուշ արաբների մեջ կարող էին ձուլվել այդ ցեղերը։ Բայց իրականությունն այն է, որ այդպես չեղավ. IX—X դդ. արաբ հեղինակները այդ առթիվ շատ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում. օրինակ, Իբն Հաուկալը գրում է, որ առաջ, երբ պատմում էին, թե Ադրբեջանում և հարևան երկրներում գոյություն ունեին բազմաթիվ լեզուներով խոսող ժողովուրդներ, ինքը չէր հավատում, «մինչև

35 Страбон, География, М., 1964, էջ 475.

որ ինքն տեսա բազմաթիվ փաղափներ, և ամեն մի փաղափում կա իր լեզուն»³⁶:

Իսկ Իբն Ֆակիրը մեզ հետաքրքրող կովկասյան լեռնալանջերի ժողովուրդների մասին գրում է. «Կովկասի (բնագրում Կաբակ) լեռներում ապրում են 72 ցեղեր և յուրաքանչյուր ցեղ չի հասկանում իր հարևան ցեղի լեզուն և կերպ, քան բարձրագույնի միջնորդությամբ»³⁷: Յակուտ ալ-Համավին ևս (XIII դ.) գրում է. «Բար ալ-Ավրարի հարակից լեռնաշղթայի վրա ապրում են 70-ից ավելի ցեղեր, յուրաքանչյուրն ունի իր լեզուն»³⁸: Հետո կտեսնենք, որ բազմացեղ իրականության ալպ պատկերը մասամբ պահպանվել է մինչև մեր օրերն իսկ:

Նման բազմացեղ իրականության մեջ շատ հեշտությամբ տիրապետող դերը կարող է անցնել մեկ ցեղից մյուսի ձեռքը. և իրոք, եթե առաջին դարերում Աղվանից երկրի միջին մասերում տարող աղվան ցեղը դարձավ քաղաքական գլխավոր գերակատարը, ապա մեր թվականության IV դարի սկզբներից այդ դերում հանդես եկավ մազբութների ցեղը, որը թե՛ տերիտորիայով և թե՛ ծագումով բոլորովին տարբեր էր աղվաններից: Մազբութների ցեղն ապրում էր Աղվանքի ամենաարևելյան ծայրում, Կասպից լճի ափին, Սամուր գետի ստորին ավազանում և ներկայիս Սովետական Ադրբեջանի Կուսար, Խաչմազ, Ղուբա և Ղոնաղքենդի շրջաններում. եթե աղվանները պատկանում էին կովկասյան լեզվախմբին, ապա մազբութները՝ իրանական լեզվախմբի սկյութա-սարմատական ճյուղին: Մազբութների Արշակունի պետության մայրաքաղաքը գտնվում էր Սամուր գետի գելտայի մոտերքը և կոչվում էր Չոդա, որի անունով էլ հաճախ ամբողջ երկիրն էր կոչվում Չորա կամ Չոդա երկիր. հայ մատենագրության մեջ այստեղի լեռնանցքը կոչվում էր Ճորա պահուկ: Փաստորեն հայ մատենագրության, այդ թվում նաև Մովսես Կաղանկատվացու աշխատության մեջ, Աղվանից թագավորությանը վերաբերող բոլոր տեղեկությունները սկսվում են հենց այս մազբութների պետությունից: Մ. Կաղանկատվացին Աղվանքի նախապետական շրջանը շարադրում է ըստ հորենացու, այսինքն՝ Վաղարշաղի կողմից Սիսական ցեղից Առան նահապետին նշանակելը, որի անունից և Աղվանք, իսկ պետական կյանքի պատմությունը սկսում է «քաջ» Վաչագանից, «որ էր ի մեծ ազգեն Արշակունեաց»³⁹: Այս տոհմից պատմիչը հիշատակում է հետևյալ տասը թագավորներին՝ Վաչագան Ա, Վաչէ Ա, Ուոնայր, Վաչագան Բ, Մահադ, Սատոյ, Ասայ, Եսուաղէն, Վաչէ Բ և Վաչագան Գ: Աղվանքի Մազքուտ-արշակունյան այս թագավորության առաջացման մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում են մեր մյուս պատմիչները. Մ. Խորենացին հաղորդում է, որ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան նահանգի պետական պաշտոնյաները՝ գործակալները և Փայտակարան քաղաքի վերակացու-

³⁶ Н. А. Караулов, Сведения арабских географов IX и X веков по р. Х о Кавказе, Армении и Азербайджане, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, էջ 85:

³⁷ Նույն տեղում, XXXI, էջ 33:

³⁸ «Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Հ. Բ. Նաիրանդյան, Երևան, 1965, էջ 24:

³⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1913, էջ 51:

ները գալիս են Հայոց Տրդատ թագավորի (298—330) մոտ և խնդրում, որ լուսավորչի տոհմից իրենց հոգևոր առաջնորդ ուղարկի, Տրդատը պատահի Գրիգորիսին է ուղարկում «Հանդերձ Սանատրուկա ումամբ յիւմէ ազգէն Աւշակունեաց»⁴⁰։ Տեղ հասնելուց հետո այդ Սանատրուկը սպանում է Գրիգորիսին և ապստամբելով Տրդատից, իրեն թագավոր է հռչակում և Փայտակարանը դարձնում մայրաքաղաք։ ավելի ուշ ուղարկում են զորքեր, որոնք գրավում են Փայտակարանը, բայց Սանատրուկը փախչում է Պարսկաստան։ Այս դավադրության հրահրողը Պարսկաստանն է եղել, որովհետև քիչ հետո, արդեն Տրդատի որդի Խոսրովի օրոք (330—338) այս Սանատրուկը պարսից Շապուհ արքայի դրոմամբ հավաքում է իր շուրջը «բնակիչք հիւսիսոյ Կաւկասոյ», արշավում է դեպի Հայաստան և հասնում մինչև Վաղարշապատ, այստեղ Օշականի մոտ տեղի է ունենում ճակատամարտ, ուր թշնամի զորքը պարտվում է և փախչում⁴¹։

Փավստոս Բուզանդացին նույն դեպքերի նկարագրությանը նվիրել է երկու գլուխ՝ Զ, է, և ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում այս թագավորության վերաբերյալ, բայց Սանատրուկ անվան փոխարեն Սանեսան է կոչում մազբույծների թագավորին։ Ըստ Բուզանդացու Գրիգորիսը Ատրպատականի Փայտակարանի կողմերի հոգևոր ղեկավարը կարգավորելուց հետո «եհաս նա մինչև ճամբար բնակին Արշակունուց արեւային Մագնսւրաց, որոյ անուն իւր Սանէսան կոչէր։ Քանզի և նոցա և Հայոց քաղաւորացն մի ազգաւորութիւն էր տոհմին բնութեանն»⁴²։ Այնուհետև, Գրիգորիսին նահատակելուց հետո տեղի է ունենում նրանց արշավանքը։ Սանեսանի բանակը կազմված էր Կովկասի փեշերին ապրող վաշկատուն և ավազակաբարոց եղերից, որոնցից պատմագիրը հիշատակում է 12-ի անունները (տես մեր երկրորդ ցանկը) ու ավելացնում «և այլոց»։ Այդ անուններից դատելով՝ ցեղերի տարածման շրջանը եղել է ծովափից սկսած մինչև Վրաստանի բոլոր լեռնալանջերը, իսկ հարավային սահմանը պատմագիրը նշում է հետևյալ խոսքերով. «եկն անց րստ իւր սահմանն քնդ գետն մեծ քնդ Կուր և եկն տաւրածեցաւ ելից գերկիրն Հայոց աշխարհին»։ Այնուհետև տեղի է ունենում Օշականի պատերազմը, որի ընթացքում թշնամին պարտվում է և Սանեսանը սպանվում։ հետաքրքիր է, որ երբ Սանեսանի գլուխը բերում ներկայացնում են Հայոց արքային, վերջինս սկսում է լալ և ասում է՝ «եղբայր իմ էր ազգաւ Արշակունի»⁴³։ Գերազանցապես իրանական էթնիկ հիմքի և Արշակունի տոհմի գլխավորությամբ ստեղծված այս պետությանը տրված Աղվանից պետություն անունը զուտ աշխարհագրական և պայմանական իմաստ ունի։ Կովկասյան լեռնալանջերից նման արշավանքներ դեպի Հայաստան և հարևան երկրներ տեղի էին ունեցել և՛ առաջ, և՛ դրանից հետո էլ, հաճախ Պարսկաստանը, Հայաստանը և Բյուզանդիան դրդում էին այդ ցեղերին ավերի ենթարկելու իրենց հակառակորդների երկրները։ Ըստ երևույթին, այդ ավերածություններից ազատվելու համար էր, որ հայ, արդեն քրիստոնէութ-

⁴⁰ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 259, 260, 263, 266, 267։

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 266, 267։

⁴² Փ. Բուզանդացի, էջ 13—17։

⁴³ Մ. Կաղանկատուցի, էջ 104։ Պատմագիրը, օգտվելով իր նախորդներից, նույն դեպքերի նկարագրության մեջ խառն կերպով է գործածում Սանատրուկ և Սանեսան անունները։

թյուն որդեգրած թագավորները հայ եկեղեցու միջոցով մեծ ջանքեր էին թափում կովկասյան այդ ցեղերին գաղափարապես նվաճելու համար:

Թեև Գրիգորիսը նահատակվեց, բայց քրիստոնեությունը հենց Լուսավորչի և Սանեսան-Սանատրուկի հաջորդներից Ուոնայր թագավորի ձեռքով հայտարարվեց պետական կրոն և բռնությամբ ծավալվեց երկրում: Սակայն ինչպես քրիստոնեությունը, նույնպես և հետագայում Մաշտոցի կողմից ստեղծված գիրը մեծ տարածում չունեին, որովհետև այդ բազմաթիվ ցեղերը, իրենց ուրույն լեզվով, հավատալիքներով և սոցիալական վիճակով բարենպաստ հող չէին ներկայացնում համընդհանուր լեզվի ու գաղափարախոսության համար: Նշանակալից է, որ քրիստոնեությունը մոտ 150 տարի պետական կրոն հայտարարելուց հետո էլ Մ. Մաշտոցը ստիպված էր, ըստ Մ. Կաղանկատվացու, «եւ նորոգեալ գեկեղեցւոյ հաւատս հաստատէր եւ ձգէր գփառգութիւն աւետարանին յաշխարհն Ուտիացոց եւ Աղուանս եւ Լիփնս եւ ի Կասպս եւ ի դռնն Չորայ եւ յայլ ազգի ազգիսն»⁴⁴, Իսկ Աղվանից կաթողիկոսների կողմը արտահայտում էր հենց այս բազմապիսուսությունը՝ կաթողիկոս Աղուանից, Լիփնաց և Չորա երկրների: Հատկապես դժվար էր համընդհանուր գրական լեզու ստեղծելու հարցը. բազմացեղ և բազմալեզու այդ միջավայրում, ուր կային կովկասյան լեզվախմբին պատկանող տասնյակ լեզուներով ցեղեր, տիրող մազքութները և ուրիշներ պարսկերեն կամ նրա բարբառներով էին խոսում: Արքունիքը, իր ծագումով հայ Արշակունի լինելով, կարող էր հայերենը գործածել, որի համար մի փաստն էլ այն է, որ Մեսրոպը իր լուսավորչական գործի ընթացքում «միանգամայն և քանակապես կացուցեալ դրան արժանի՝ ինքն զառնայ ի Հայս»⁴⁵, բայց ավագանին, որ մազքութ պիտի լիներ, հարկավ պարսկական էր: Մեսրոպը Եվսաղեն թագավորի և Երեմիա կաթողիկոսի մոտ գալով, Բենիամինի օժանդակությամբ գիր է ստեղծում աղվանից ցեղերից մեկի՝ գարգարացիների լեզվի առանձնահատկությունների հիման վրա, բայց որքան էլ մեծ լիներ այդ ցեղը, նրա լեզվի հիմքի վրա ստեղծած գրականությունը օտար լեզվի արժեք ուներ այդ միջավայրում. իսկ պաշտոնական՝ հոգևոր և աշխարհիկ հարաբերությունների համար կային հայերենն ու պարսկերենը: Մատենագրական տվյալների վրա հիմնված մեր այս համառոտ շարադրանքը հաստատվում է նաև տեղագրական և արձանագրական նյութերով, որոնք կշարադրվեն հետո:

Կովկասյան լեռնաշղթայի անցքերի, կապանների և հատկապես Դերբենդի ամրացման և պահպանման հարցը, որի դիմաց տեղավորված էր մազքութ Արշակունի պետությունը իր Չողա մայրաքաղաքով, կենսական էր թե՛ Հայաստանի, թե՛ Պարսկաստանի ու հետագայում նաև Բյուզանդիայի համար, որովհետև լեռնականների ոչ միայն ավերածությունն էր մեծ չարիք, այլև այն, որ նշված պետություններից յուրաքանչյուրը տարբեր ժամանակ լեռնականների ավերիչ արշավանքը քաջալերում և ուղղում էր թշնամական մյուս կողմի վրա:

Երբ Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան վերջնականապես բաժանեցին Կովկասն իրենց մեջ և արևելյան Հայաստանն ու Աղվանքը դարձան պարսկա-

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 17:

⁴⁵ Մ. Կոռնեսյան, էջ 329:

կան մարզպանություններ, Դերբենդ-Չոդա գլխավոր լեռնանցքներից եկող վտանգի հոգսը բնականաբար ընկալ՝ Սասանյան Պարսկաստանի ուսերին։ Պաշտպանական այս ձեռնարկումները բազմաբնույթ էին. ամենից առաջ մազբուլթ Արշակունի թագավորությունը, որը գեռ ձևականորեն պահպանվում էր իր Չոդա մայրաքաղաքով, Պերոդի հրամանով տեղափոխվեց արրունական ծախսով շինված նոր մայրաքաղաք, արդեն Կուրի աջ ափին, հայկական Ուտիք նահանգում։ Դա Պարտավ քաղաքն է, որը սկզբում արքայիանունով Պերոզապատ էր կոչվում. «Եւ հրամանէ Պերոզի, պարսից արքայի շինեցաւ ի Վաշէէ Պերոզապատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտաւ»⁴⁶։ Այնուհետև լեռնանցքների պահպանության համար պարսկական բանակի կենտրոնը գառնում է Փայտակարան քաղաքը, ուր և նստում է գլխավոր հրամանատարը։ Այս նախապատրաստական աշխատանքներից հետո արդեն Կավատ և խոսրով Անուշիրվան (531—579) թագավորների օրոք ձեռնարկվեցին լեռնանցքները պատնեշներով և պարիսպներով փակելու աշխատանքներ, որոնց առթիվ Կաղանկատվացին պարսից նոր իշխանապետ Գայաշքի գալու առթիվ գրում է. «Իսլց հայէր տեսանել զի՛նչ անց անցանիցն ընդ պահապանս մեծ քաղաքին Չոդայ և ընդ գումարտակս սփանչելի պարսպաց նորա, զոր բազում ծախիւք թագաւորացն Պարսից մաշեսլ էր զաշխարհս իւրեանց՝ գումարելով նարտարապետս և հնարելով ազգի նիւթս ի շինուածս մեծասփանչ գործոյն, որով փակեցին աղիւսեցին ընդ լեռոն Կովկաս և ընդ մեծ ծովն սուրեւից»⁴⁷։ Դեպքերին համարյա ժամանակակից Սեբեոսը հաղորդում է. «Այս հոսսով ի ժամանակս իւրոյ թագաւորութեանն կապեաց զպահակն Ճորայ և Աղուանից»⁴⁸։ Այս հսկայական կառուցվածքները բաղկացած էին իրարից հեռու և զուգահեռ պարիսպներից, պատնեշներից և խրամատներից, որոնցից ամենահզորը հենց Դերբենդինն էր, որն սկսվելով ծովեզրից, տասնյակ կիլոմետր երկարությամբ անցնում էր լեռնագագաթներով՝ փակելով բոլոր անցքերը⁴⁹։

Հարկավ, այդ պաշտպանական գոտին պահպանելու համար նաև զորք էր պահանջվում, և Պարսկաստանը գտնվում մի միջոց, որն իրենից հնարավորին չափ քիչ մարդկային և նյութական միջոցներ էր պահանջում. նախ՝ յուրաքանչյուր ամրության գծի շրջանում ապրող տեղաբնիկ ցեղերի պետերին արքայական տիտղոսներ բաժանելով կարգեց այդ գծի պաշտպան. այդպիսիներն էին՝ Թաբասարան շահ (հայ աղբյուրներում՝ Թավասպարան), Խուրսան շահ (հայերեն Խսրուան, Խուրսան), Վարդան շահ, Լեզկի շահ, Վահրավան շահ, Շարվան շահ, մազբուլթներ և այլն։ Տեղական այդ ուժերն, իհարկե, անբավարար էին, այդ պատճառով էլ Պարսկաստանի ծովամերձ շրջաններից գաղթեցվեցին ամբողջ ցեղեր և որպես գինված բնակչություն։

⁴⁶ Մ. Կաղանկատուացի, էջ 52։

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 153։

⁴⁸ «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն», Երևան, 1939, էջ 29։

⁴⁹ Այդ կառույցների ուսումնասիրմանը նվիրված են բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից նշանավորն են՝ Пахомов, Крупнейшие памятники Сасанидского строительства в Закавказье, «Проблема истории материальной культуры», № 9—10. Л., 1933; М. И. Артамонов, Древний Дербент, «Советская археология», VIII, 1946, М., В. В. Бартольд, К истории Дербента, «Записки Восточного отделения русск. археологического общества», т. XIX, М., 1909.

հաստատվեցին պաշտպանողական գծերի կարևոր տեղամասերում: Դրանցից հիշատակված են րաքերի, դելյալների, լանիների և բրդական ցեղեր: Սրանք, միանալով մազքութների իրանական ժողովուրդներին, դառնում էին երկրամասի բնակչության հիմնական և վստահելի շերտը: Միևուրակին այդ ռազմական զաղթականների վերաբերյալ շարադրում է արար պատմիչ Յակուտի աշխատությունից հետևյալը. լեռնանցքների պահապանները ստանում էին վարձատրություն «և բաղկացած էին տարբեր երկրներից գաղրեցրած և վստահելի մաղկանցից»⁵⁰: Այդ վստահելի ռազմիկ զաղթեցվածների մեջ էին, ըստ նույն արար պատմիչների, նաև հայկական Սյունիք նահանգի հայերն ու նրանց ռազմիկները: Բայց նախ մի քանի խոսքով վերհիշենք Սյունիքի նախարարների փոխհարարերությունները հայ և պարսիկ պետությունների հետ:

Սյունիքն, ինչպես հայտնի է, ոչ միայն Հայաստանի մեծ նախարարությունն էր, այլև Արշակունյաց բանակին տալիս էր բոլոր նախարարներից ավելի մեծ թվով մարտիկներ՝ 19400 ըստ Զորանամակի, մի ուժ, որը դերակացում էր նույնիսկ սահմանապահ բղեշխների մարտիկների թվից, մինչդեռ հայոց պատմության մեջ այնքան նշանավոր դեր խաղացած սպարապետ Մամիկոնյանները տալիս էին միայն 1000 մարտիկ, իսկ թագադիր Բագրատունիները՝ 1500: Սյունիքի այդ ներքին ուժն էր հենց պատճառներից մեկը, որ նրա իշխանները հաճախ հակադրվում էին Հայաստանի կենտրոնական իշխանությանը, իսկ Պարսկաստանն էլ, իր հերթին, զանազան նենգ միջոցներով քաջալերում էր նրանց այդ կենտրոնախույս ձգտումները, լայնորեն օգտագործելու համար այդ ուժերը հօգուտ իր շահերի:

Հատկապես VI դ. քաղաքական իրադարձությունների ժամանակ, երբ Պարսկաստանը ձեռնամուխ էր եղել կովկասյան լեռնանցքները փակելու գործողություններին և կովկասյան ժողովուրդների մեջ էլ մեկը մյուսի հետևից ծավալվում էին ազատագրական շարժումները ընդդեմ Սասանյան Պարսկաստանի, Սյունյաց իշխանները բացարձակ կերպով անցել էին Պարսկաստանի կողմը, և նրանց ուժերն օգտագործվում էին լեռնանցքների պաշտպանության գործի մեջ:

Հայ դորքի և հատկապես սյունեցիների համար նորություն չէր կովկասյան լեռնանցքների պաշտպանության գործը. դա նրանց ժառանգական պարտքն էր: Հիշենք միայն Օրբելյանի հաղորդածը. պատմագիրը, նկարագրելով Վաղարշակի վարչական գործունեությունը, գրում է. «Եւ հրամայէ Սիսականացն հրամանատար լինել ի վերայ ամենայն արժունի զօրացն... և ընդդէմ կալ հաճապազ պատերազմաւ դրանն Հոնաց, որոյ անուն առաջնոյն Սիսական կոչիր»⁵¹, իսկ 480-ական թթ. էլ Պերոդի թագավորության ժամանակ, երբ Զառմիհր դորավարի զխավորությունը պարսկական բանակը պաշարում էր Աղվանք ներխուժած լեռնականների դեմ, նրա կազմում էր նաև հայկական գունդը իր նախարար-զորականներով, որոնք պետք է որ սյունեցիներ լինեին: Իսկ դրանից էլ առաջ Վասակ Սյունի ուրացողը, երբ նշանակվել էր Վրաստանի մարզպան (439—443), ի պաշտոնն պարտավոր էր պաշտպանել կովկասյան լեռնանցքները, և այդ առթիվ նա ժանոթություն ու կապեր էր

⁵⁰ В. С. Минорский, История Ширвана и Дербенда, т. 31.

⁵¹ Ստ. Օրբելյան, էջ 16:

հաստատել հոների ցեղապետների հետ և նույնիսկ դրանով պարծենում ու միաժամանակ սպառնում էր. «Եւ ես մինչ Վրաց մարզպանն էի և ղոռն Աղուանից յիմում ձեռին էր՝ բազում զօրագլուխք Հոնաց ընդ իս րարեկամացան ուխտիւ և երդմամբ, և այսօր նովին երդմամբ երբեեկեմ առ իս»։ Կայա հիշատակելով Հայաստանից հավաքած իր մոտ եղող անթիվ գանձերը, ավելացնում է՝ «յորմէ քէ զմի մասն Հոնաց տամ տանել՝ անտի այնչափ սաստիկ հանեմ Հոնս, որչափ չի հողն Պարսից չբալիցէ նոցա յաւարի»⁵²։ Հին էին նաև Սյունյաց իշխանների անջատողական ձգտումները, որոնք անսքող երևան եկան Հայաստանի պետականության վերացման և մարզպանական կարգեր հաստատվելու ժամանակ։ Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Սյունիքի իշխաններն իրենց բանակներով միացած էին պարսկական զորքերին, իսկ Ավարայրից հետո էլ նրանք հետապնդում էին հայ պարտիզաններին և հասան մինչև Տայքի լեռները ապաստանած հայ մարտիկներին։ Իսկ 571 թ., երբ հայ նախարարները պատրաստվում էին նոր ապստամբության, Սյունիքի Վահան իշխանը ոչ միայն անջատվեց ուխտապահ նախարարներից, այլև ըստ պատմագրի, «յայնժամ յառաջ քան զայս ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց՝ անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, և խնդրեաց ի Խոսրովայ յարքայէն Պարսից. զի տարցեն զդիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դրեւսլ ի Փայտակարան քաղաք, և կարգեսցէ զքաղաքն ի Շահրմար Ատրպատականի զի մի եւս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա։ Եւ կատարէր հրամանն»⁵³։

Այժմ Փայտակարան քաղաքը դարձել էր այս ռազմական ձեռնարկումների կենտրոնատեղի, այնտեղ էր նստում Պարսկաստանի հյուսիսային կողմնակալը՝ Ապախտարը, որը գերագույն հրամանատարն էր լեռնանցքները պահպանող զորամասերի։ Սյունիքի նախարարները ձգտում էին հենց այստեղը դարձնել նաև իրենց կենտրոնը՝ իրենց դիրքն ու փառքը ավելի բարձրացնելու համար պարսկական արքունիքում։

Սասանյան Պարսկաստանը Սյունիքի նախարարների այդ տրամադրություններն էլ օգտագործեց կովկասյան լեռնանցքների պաշտպանման իր մեծ գործի համար։

Կովկասյան լեռնանցքների դեմ կառուցված ամրությունների նկարագրությունն ու ձևի, ինչպես և պահպան զորքերի դասավորության ու էթնիկ կազմի մասին շատ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում արաբ պատմիչները։ Դրանցից IX դարի գրող Բալաժորին, ամրությունների կառուցումը վերագրելով պարսիկ արքաներին, ավելացնում է. «Այս տեղերում նա բնակեցրեց ժողովուրդ, որ նա կոչեց Սիսական»⁵⁴։

X դարի սկզբի պատմիչ Իբն-ալ-Ֆակիխը գրում է, որ Դերբենդի պաշտպանների երկարությունը 7 փարսախ է, «այդ 7 փարսախ տարածության վրա կան 7 անցքեր, որոնցից յուրաքանչյուրի առաջ շինված է մի մի քաղաք և նրանց մեջ ապրում են պարսիկ զորականներ, որոնք կոչվում են Սիսականներ», և ավելացնում է՝ «Ասում են, որ Հայաստանի բնակիչ տղամարդիկ պարտավոր են պաշտպանել այդ պարսպները և դարբասները»⁵⁵։

⁵² «Ղաղարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1907, էջ 179։

⁵³ «Պատմութիւն Սէրէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Թիֆլիս, 1912, էջ 40։

⁵⁴ «Արարացի մատենագիրները Հայաստանի մասին», հավաքեց և թարգմանեց Բաղրատ Ճալաթյանը, Վիեննա, 1919, էջ 30—31։

⁵⁵ K a p a y л о в, Եշվ. աշխ., вып. XXXI, էջ 23։

Իսկ Յակուտ ալ-Համավին (մեռած 1229 թ.), նույն Անուշիրվանին վերադրելով Շաբրան (Շիրվան) և Մասկատ քաղաքների շինությունը, շարունակում է. «Հետո կառուցեց Բաբ ալ-Աբվաբը (Գերբենդը), որը Աբվաբ կոչվեց, որովհետև շինված էր լեռնային անցքի վրա և այդ վայրերում բնակեցրեց Սայասդին կոչված ժողովուրդը»⁵⁶ (իմա՝ Սիսականք—ծանոթ. թարգմանի)։

Պարսկա-բյուզանդական հարատև պայքարի ընթացքում, VII դարում, երբ թուլացած Սասանյանները անուշադրության էին մատնել կովկասյան լեռնանցքների պահպանության խնդիրը, խաղարները ներս թափանցեցին կովկասյան ամրություններից և, ըստ նույն Բալաժորիի հաղորդման՝ «Շատ սիսականցիներ լինցին իրենց բերդերն ու ֆաղաֆները, որոնք վերածվեցին ավերակների և խաղաբերներն ու բյուզանդացիները գրավեցին այն, ինչ որ առաջ նրանց (սիսականցիների) ձեռքում էր»⁵⁷։

Իհարկե, սա չափազանցություն է, որովհետև վերաբնակված ռազմիկները ամբողջովին չէին հեռանա իրենց համար արդեն ծննդավայր եղած տեղերից, մանավանդ որ բյուզանդացիները, ըստ իրենց սովորության, կարող էին սիսականցիներին օգտագործել նույն նպատակներով. հետազայում, խալիֆայության փայլաման ընթացքում, այդ միջավայրում գաղթեցված պարսկական ծագումի ցեղերի հիմքի վրա կազմավորվեց Շիրվանի պետությունը և սյունեցի հայերի հիմքի վրա՝ Գերբենդի քաղաքությունը։

* * *

Սկզբնաղբյուրների հիման վրա շարադրված այս համառոտ ակնարկից երևում է, որ Կասպից ծովի արևելյան, անդրկովկասյան ափերին և Կովկասի հարավային լանջերին այս ժամանակաշրջանում՝ IV—XII դդ. ապրել են հիմնականում 3 խումբ ժողովուրդներ. ա) բնիկ բազմաթիվ մանր ցեղեր, իրենց ուրույն լեզուներով, որոնք բոլորն էլ պատկանում են կովկասյան լեզվաընտանիքին, բ) մազբութներ՝ իրանյան ցեղեր, որոնք ավելի շատացան Սասանյանների կողմից հիմնված ռազմական գաղութների շնորհիվ և գ) սյունեցի հայեր, որոնց նույն նպատակներով այստեղ բնակեցրին Սասանյանները։

Արդ, ի՞նչ եղան և ի՞նչ մնաց այդ ժողովուրդներից։

Դրանցից բնիկ, հիմնական ցեղերը, որոնք պատմության մեջ աղվաններ ընդհանուր անունով են կոչվել, դեռևս արաբական տիրապետության ժամանակ մեծ մասամբ թեև իսլամացվեցին, բայց զարմանալի տոկոսներով պահպանեցին իրենց ցեղային առանձնահատկությունները, հատկապես լեզուն։ Դրանցից մի քանիսը գոյատևեցին մինչև օրս էլ, ոմանք մեծաթիվ, մյուսներն էլ չնչին բնկորներով։ Մեզ հետաքրքրող միջավայրում՝ այն է Սամուր գետի ավազանում, մինչև Դերբենդ քաղաքի շրջապատը, այժմ էլ իրենց ուրույն լեզուներով, որոնք պատկանում են կովկասյան լեզվաընտանիքին, մնում են հետևյալ ցեղերը. լեզգիներ՝ 134 հազար, ապրում են Ադրը-

⁵⁶ 2. ն ա յ ր ա ն դ յ ա ն, Արաբական աղբյուրները..., էջ 17։

⁵⁷ Баладжори, Книга завоевания стран, перевод текста П. К. Жүзе, Баку, 1927, 42 71

բեջանի և Դաղստանի հանրապետությունների սահմանի երկու կողմերում, քարասարանցիներ՝ 35 հազար, ապրում են Դերբենդի շրջակայքում, ավարներ՝ մոտ 240 հազար, ապրում են երկու հանրապետություններում, մեծ մասամբ Դաղստանում, ախվալներ՝ 5 հազար, նույնպես երկու հանրապետություններում, ռուտուլներ (կամ մուխատներ)՝ 7100, նույնպես երկու հանրապետություններում, ցախուրներ՝ 15000, ապրում են նույն տեղերում, կրիզներ՝ 6 հազար, և բուդուխներ՝ 1000 մարդ, նույնպես ապրում են երկու հանրապետություններում, խինալուգներ՝ ընդամենը 1000 մարդ, խապուտներ և ուրիշներ:

Սասանյանների գաղթեցրած իրանական ցեղերից, ինչպես տեսանք, գրականության մեջ պահպանվել են շորս անուններ՝ թաթեր, դեյլամներ, լանիներ և ֆրդեր. դրանք խոսելիս են եղել իրանական լեզվի արևմտյան ճյուղի բարբառներով. նոր միջավայրում նրանք, խառնվելով իրար, իրենց երբեմնի ցեղական անունները թողել են իրենց բնակավայրերի վրա, իսկ լեզվի մեջ գերակշռել է թաթերի լեզուն, հավանաբար թվական գերազանցության պատճառով: Այժմ այդ լեզվով խոսողների թիվը Ադրբեջանում և Դաղստանում հաշվում են մոտավորապես 29—30 հազար մարդ: Թաթերի բուն հայրենիքը իրանական Ադրբեջանն է, ուր այժմ էլ ապրում են նրանց նախորդները Բոյու-թաթ անունով: Նոր միջավայրում թաթերը թվով և դիրքով ավելի նշանակալից դեր են խաղացել և նրանց լեզուն դարձել է ընդհանուր հարաբերությունների լեզու, դրա հետևանքով էլ Ադրբեջանի հյուսիսում և Դաղստանում ապրող հրեաների համար այն դարձել է մայրենի լեզու: Թաթերի հետ հարևանորեն ապրող հայ գյուղերի բնակիչները ևս, իրենց մեկուսացած կյանքի շնորհիվ մոռանալով հայերենը, թաթերենն են դարձրել մայրենի լեզու, բայց պահել են կրոնը և իրենց հայ անունը: Երբ Սասանյանների օրոք թաթերը տեղափոխվեցին, նրանք իրենց հետ բերին նաև գրադաշտական կրոնը: Դեռևս XIII դ. արաբ պատմիչ Յակուտ ալ-Համավին Ադրբեջան անունը ծագած է համարում կրակե տուն գաղափարից՝ «ուրվհետև այդ կողմերում շատ կրակատներ կան»⁵⁸: Այդ կրոնի ատրուշանների ավերակները մինչև օրս մնում են Բաքվից բացի Ղուբայի շրջանի Խինալդ և Մալականի գյուղերի մոտ, Շամախու շրջանում՝ Սալյանի մոտ, Նուխիի շրջանի Հոնենֆ և Կախավան գյուղերի, Շաքի քաղաքի մոտ և այլուր⁵⁹:

Սասանյանների հիմնած ռազմա-պաշտպանական քաղաքների սյունեցի հայ բնակչությունն, ինչպես տեսանք, VIII դ. վերջերից, արաբական խալիֆայության քայքայման ընթացքում, կարողացավ ինքնուրույն պետություն կազմակերպել Դերբենդի շրջակայքում, որ գոյատևեց մինչև XIII դարի սկիզբը: Այդ թագավորության հիմքը կազմեց սյունեցի զինվորական հայ գաղթականությունը, բայց նրա տեղական դաշնակիցներն էին նաև բնիկ աղվան ցեղերը, որոնցից ոմանք քրիստոնեություն էին ընդունել գրեթե Հայաստանի հետ միաժամանակ, և արդեն աղվանից կաթողիկոսների նստավայրն էլ սկզբում Չողա-Դերբենդումն էր: Նրանց տիտղոսն էր «կաթողիկոս Աղվանից, Լփնաց և Չողա»: Հենց այս հանգամանքն էլ արտահայտվել է Ուռհայեցու մոտ, որը Դերբենդի թագավորությանը մեկ հայ է անվանում և

⁵⁸ Հ. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, Արաբական աղբյուրներ..., էջ 10:

⁵⁹ Մ. Բ ա ռ խ ու դ ա ղ յ ա ն, Աղվանից երկիր, էջ 80—81:

ուրիշ անգամ էլ՝ Աղվանից։ Մակայն Դերբենդի թագավորության ինչպես վերնախավի, այնպես էլ ժողովրդի մեջ վառ է եղել իրենց սյունեցի լինելու հիշողությունը. այդ են վկայում մեր մեջ բերած այն փաստերը, որ վերաբերում էին երկու երկրների արքայական տների սերտ կապերին և հալածական Աղվանից կաթողիկոսի ապաստարան գտնելուն Սյունիքում, ինչպես նաև Ս. Օրբելյանի հաղորդումը, որ Սյունիքի Վահանավանքում են թաղվել Աղվանքի շատ թագավորներ և իշխաններ։

Հետագայում սելջուկ-թուրքական հորդանների ներխուժումը ամեն ինչ հողին հավասարեցրեց, բայց մինչև XVIII դարի վերջն էլ Սամուր գետի հովտում, մինչև Դերբենդի շրջակայքը, հայերն ապրում էին հոծ բազմությամբ, թեև որոշ գյուղերում արդեն թաթախոս։

Դեռևս XV դ. հայկական կյանքն այնքան աշխույժ էր այս վայրերում, որ պահպանվում էին մշակութային օջախներ, ուր և ձեռագրեր էին գրվում. այսպես՝ 1403 թ. թաթախոս Մադրասա գյուղում «ընդ հովանեա... սուրբ Աստվածածնիս» Թումայ Թավրիզեցի գրիչը արտագրել է «Մեկնութիւնք՝ և քառոց Մատթէոսի վարդապետի, աշակերտի Գրիգորի Տաթևացոյ»⁶⁰, իսկ 1471 թ. «ի յերկիրս Շարվանայ, ի գեղս Սոկոթլու» Հակոբ գրիչը արտագրել է մի ամբողջ ժողովածու⁶¹։

Այս հայ բնակչության մեծ մասը 1796 թ. ուս բանակի հետ, որին ղըլխավորում էր գեներալ Պլատոն Զուբովը, թողեց իր բազմադարյան բնակավայրերը և քոչեց արդեն ապահով ուսական հող դարձած Հյուսիսային Կովկաս ու տեղավորվեց Ղզլարի և Մոզգոկի շրջաններում։ Այդ զաղթողներն արդեն թաթախոս էին. իրենց նոր միջավայրում միայն XIX դ. աստիճանաբար կրկին հայերենին անցան շնորհիվ դպրոցական և լուսավորական այլ հիմնարկների հաստատման։ Տեղում մնացածները ևս մինչև XIX դ. թաթախոս էին, որից հետո նույնպես աստիճանաբար հայերենին անցան. հիշատակենք դրանցից երեք մեծ գյուղերի բնակիչներին, այն է՝ Քիլվար, Խաչմազ և Մադրասա, որտեղ ժերունիները թաթախոս են դեռ։

Նրանք փաստորեն եռալեզու են, հավասարապես ազատ տիրապետում են հայերենին, թաթերենին և ադրբեջաներենին։ Հյուսիսային Կովկաս զաղթեցրածներից Դերբենդի հայերը տեղավորվեցին Մոզգոկից մոտ 100 կիլոմետր հեռու գտնվող Մեծ և Փոքր Մաճառ գյուղերում, Մաճառ կամ սբ. Խաչ քաղաքում, որը Մոզգոկից հեռու է ինը կիլոմետր, ունի 600 տուն, զուտ հայաբնակ է, ունի երկու եկեղեցի, թաթախոս են։ Խաչմազի մոտ Մուլլա Խալիլ գյուղի բնակիչները տեղավորվեցին Ղզլարի մոտ և իրենց նոր գյուղը կոչեցին հնի անունով։ Այստեղից զաղթածներից են նաև Ղզլարի մոտի Սարաֆան գյուղի բնակիչները և Կոսայամ-Ղորա կամ Նոր Եդեսիա զուտ հայաբնակ գյուղի 300 տուն բնակիչները, որոնք խոսում են թաթերեն։

Գաղթական այս հայերի մեջ դեռ վառ է պահպանված իրենց նախկին հայրենիքի հիշատակը, և ամեն տարի նրանք հոծ բազմություններով ուխտի են գալիս Մեյսարի գյուղի մոտի վանքը⁶²։ Հայերի մեծ մասի զաղթելուց

⁶⁰ «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 31—32։

⁶¹ Նույն տեղում, մասն Բ, էջ 319—320։

⁶² Այս տեղեկությունները առնված են Զալալյանցի ճանապարհորդություն, հատ. Բ և Սյունիքի նկարագիր ս. Ստեփանոսի վանուց Սաղիանի գրքերից։

հետո տեղում մնացին նրանց փոքրաթիվ մնացորդները, որոնք և աստիճանաբար լուծվեցին տեղացի մահմեդականների մեջ: Բացի նրանց թողած նյութական հիշատակներից, որոնց մասին առանձին խոսք կլինի, շատ տեղերի բնակիչներ հիշում են, որ իրենց նախորդները հայ են եղել և շատ ընտանիքներ կան, որոնց հայկական ազգանվան վրա միայն մուսուլման օղլի կամ ուշաղ մասնիկներն են ավելացվել. օրինակ, Թալաբի գյուղի 110-ամյա մի ծերունի պատմել է. «Դյուղումս 500 հայոց տուն կար և 5 ֆահանա: Խեղճ հայերը, ձանձրանալով լեզվիների հաճախակի ավարառություններից և նեղություններից, մոտ 100 տարի առաջ փակեցին եկեղեցու դռները, մեծ, փոքր լալով համբուրեցին նորա սեմերը և գնացին Ռուսիա, բայց ութը գերդաստան ետ բերին աղաչելով և քախանձելով: Գյուղում կային Օհան օղլի, Բաղդասար ուշաղի, Արթին ուշաղի և նման ազդանուն ունեցող գերդաստաններ»⁶³:

Ավելի պերճախոս են այս միջավայրում պահպանված հայ բնակչության թողած նյութական մշակույթի մնացորդները, որոնց մասին խոսում են XIX դարում այդ վայրերում ճամփորդած մեր երախտաշատ տեղագիր հեղինակները: Ահա համառոտակի այդ տեղեկությունները:

Դերբենդ ֆաղաֆ—ապրում էին 150 տուն հայեր, ունեին Ամենափրկիչ անունով եկեղեցի, որը հին հիմքերի վրա շինվել է 1869 թ., ունեցել են ծխական դպրոց: Տեղի բնակիչներից Մելիք Շահնազարյանցի մոտ Մ. Բարխուդարյանցը կարդացել է կարնեցի Ղուկաս կաթողիկոսի կոնդակը, թվագրված 1782 թ., որով կաթողիկոսը հայտնում է, որ ուղարկում է Դերբենդ իր նվիրակին, «Յակովբ հանճարաշատ վաբդուպետին», աթոռապատկան գործերը կարգադրելու համար: Դերբենդի հնագույն եկեղեցին վեր է ածվել մզկիթի XVII—XVIII դդ., իսկ կաթողիկոսական կամ արքունական պալատները օգտագործվել են այլ նպատակներով⁶⁴:

Չոդա մայրաֆաղաֆ—գտնվում է Դերբենդից հարավ ծովը թափվող Սամուր գետի ճյուղավորումների արանքում: Մագթութ Արշակունիների այս նստավայրի ավերակների վրա տեղավորված են երկու գյուղեր՝ Մուլա-խալիլ՝ ադրբեջանական փոքր, և ավելի մեծ՝ հրեական գյուղ. երկու գյուղերի արանքի ամբողջ 3 կիլոմետր տարածությունը ծածկված է ավերակներով. իր քարոզչության ժամանակ այստեղ նահատակված Նզիշե առաքյալի գերեզմանի վրա եղած մատուռը վերաշինվել է ըստ արձանագրության 1879 թ., այստեղ ուխտի են գալիս հայերից բացի նաև լեզգիները:

Մայրաքաղաքի հին գերեզմանատունը գտնվում է հրեական ավանի և Ղուլլար կայարանի սահմաններում, վայրը կոչվում է Պողոս-բուլաղ (Պողոսի աղբյուր), այն աղբյուրի անունով, որը գտնվում է այստեղ, մեծ ծառերի ճովանու տակ. գերեզմանաքարերն ամբողջովին ծածկված են փշոտ մացառներով և անմատչելի են: Մ. Բարխուդարյանցը կարողացել է վերծանել 27 տապանագրեր, որոնք վերաբերում են հայոց Ի—ՌՃՀ=20—1721 թվականներին. չանդրադառնալով հայերեն մեկ տառով նշանակված թվականներին,

⁶³ Մ. Բարխուդարյանց, Աղվանից երկիր, էջ 138:

⁶⁴ Մ. Կաղանկատվացու շարունակողն այդ առթիվ գրում է. «Եւ ի հարիւր ութսուն թուականին Հայոց դարձեալ Մսիւման շինէ դՊարբանդն յանուն տաճկաց, այլ զկաթողիկոսարանն Աղուանից ոչ աւերէ, որ դեռես կա ի նմա», էջ 368:

որոնք ստուգման կարոտ են, մնացածները վերաբերում են 751, 801, 851, 951, 1051, 1152, 1261, 1321-ից մինչև 1721 թվականներին⁶⁵:

Խաչմազ գյուղ—այժմ շրջկենտրոն, նաև երկաթուղային կայարան. XIX դ. վերջին ունեցել է 32 տուն հայեր, եկեղեցի և դրպոց. երկու հին դերեզմանատները գտնվում են գյուղի հարավային կողմում և ծածկված են փշոտ մատուռներով. դժվարությամբ վերծանվել են մեկ տասնյակի չափ տապանադրեր, որոնք վերաբերում են VI—XIX դդ.: Այստեղ էր գտնվում Սենեքերիմ թագավորի գերեզմանաքարը, ուր տեղացիները ամեն տարի մեռելոցի օրերին ուխտի էին դալիս: Մեծ գերեզմանատան արևմտյան կողմում կա մի բարձրավանդակ՝ հարթ տեղ, կես կիլոմետր տարածությամբ, շրջափակված գետով և արհեստական խրամներով, որտեղ տեղական ավանդությամբ եղել է Դերբենդի Սենեքերիմ և Գրիգոր թագավորների ձմեռանոց պալատը. նկատելի են բազմաթիվ շենքերի հիմնապատեր և թրծած աղյուսի բեկորներ. այս վայրը նույնպես ուխտատեղի է համարվում տեղացի հայերի համար⁶⁶: Մյուս տեղագիրը այսպես է նկարագրում. «Գերեզմանատունը այս գեղջ զարդաբեալ կան գեղեցիկ մահարձանով, բայց այժմ գլխովին մացառապատ, ի միջի որոց է գերեզման Սենեքերիմ արքայի, որդույ Սևադայի ի վերա որոց գրի—Այս է տապան Սենեքերիմ արքայի»⁶⁷:

Վերջին դարերում այստեղ էին նստում Բալա-ղաղարի սերնդի հայ մեծիքները, որոնց վերջին շառավիղը՝ Հովսեփ բեկը, թաղված է եկեղեցու հյուսիս-արևելյան խորանում, մարմարե տապանաքարի վրա գրված է ընդարձակ արձանագրություն 1862 թ.:

Այստեղ հայկական եկեղեցիների ավերակներ և գերեզմանատներ կան Պարախում, Վելիմուր, Բոստանչի և Ղասումֆենդ, նաև Խաջնի գյուղերի մոտ, որոնց տապանաքարերը թվագրված են 580—1796 թթ.⁶⁸:

Ղուբա ֆաղաֆ—հայկական թաղը բաղկացած է եղել 200 ընտանիքից. ունեցել են դպրոց և եկեղեցի վերաշինված 1850-ական թթ.⁶⁹:

Սպիֆ գյուղ—լեզգիաբնակ այս գյուղը գտնվում է Ղուբա քաղաքի մոտ, գյուղի մեջ մնում են եկեղեցու հիմնապատերը ու գերեզմանատունը. տեղացիների ասելով հայերը Զուբովի ժամանակ ուրիշ գյուղերի ժողովրդի հետ գաղթել են Ղզլարի կողմերը⁷⁰:

Թալաբի նեբֆին—գտնվում է Ղուբայից արևմուտք. այստեղ կա հայկական հին դերեզմանատուն, տապանաքարերի մեծ մասը ծածկված է հողով: Մ. Բարխուդարյանցը բացել է դրանցից 3-ը, որոնց վրայի տապանաքարերն ունեցել են 1058, 1241 և 1529 թվականներ⁷¹:

Թալաբի վերին—այստեղ մնում են եկեղեցու ավերակները և մեծ գերեզմանատուն, ուր շատ քարերի վրա կան քահանաների նշաններ՝ գավազան. տեղացիների պատմելով գյուղը ունեցել է 500 տուն բնակիչ, որոնք գաղթել են Ռուսաստան, Ղզլարի շրջան, բացի 8 տնից, որոնք մահմեդական-

⁶⁵ Մ. Բարխուդարյանց, Աղվանից երկիր, էջ 105—110:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 135—136:

⁶⁷ Ս. Զալալյանց, Ծանապարհորդություն, հատ. Բ, էջ 420:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 135:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 127—130:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 126:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 126, 137:

նություն ընդունելով մնացին տեղում, և այժմ երկու Թալարիների բնակիչները դրանց սերունդներն են, այդ պատճառով էլ կրում են Օհան օղլի, Արթին ուշաղի, Բաղդասար ուշաղի մականունները⁷²:

Քիլվար—Ղուբայի շրջանում միակ հայախոս գյուղն է սա այժմ. գյուղի եկեղեցու հիմքերը շատ հին են, դրանց վրա վերջին դարերում երեք անգամ հիմնական նորոգումներ են կատարվել. առաջինը ըստ արձանագրության ՌՆԴ—1585 թ., երկրորդը՝ 1637 թ., որի առթիվ գրված արձանագրությունը հետևյալն է.

«Շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի ժամանակն և ի հայրապետութեան Թումայ վարդապետի, քվին ՌԺԶ-ին. ձեռամբ ուստայ Կիրակոսին»⁷³: Եվ վերջին անգամ՝ 1877 թ. թրծված աղյուսով ու գմբեթավոր, որ կանգուն է մինչև այժմ:

Քիլվար գյուղի շուրջը գտնվում են Զեյվա, Խաշնի, Ուլվար, Դիխան ա-վերակ և Ղասումբենդ գյուղերը, որոնց մեջ կան հայկական եկեղեցիների ավերակներ և գերեզմանատներ:

Փիլիպու—ինչպես տեսանք, Դերբենդի թագավորներից Փիլիպոսի մասին ավելի շատ տեղեկություններ էին պահպանված մատենագրության մեջ. ուստերևույթին, նա ոչ միայն կարևոր դեր է խաղացել քաղաքական կյանքում, այլև իր երկրի ներսում շինարարական մեծ աշխատանքներ է կատարել. այդ են վկայում նրա անունով մնացած հետևյալ վայրերը. Ա) Փիլիպու-բերդ, գտնվում է Արջկան գետակի և Էրմանիդ գյուղի արանքում, բարձր բլրի վրա, քարկիր պարիսպը և 9 բուրգեր դեռ կանգուն են. ներսում կա չրամբար⁷⁴: Բ) Փիլիպու գյուղ, այժմ լեզդիաբնակ, որի մոտ նույնպես բերդ կա: Այս բերդերի մոտակայքում մնում են քաղաքի կամ ավանի ավերակներ:

Տեղագրական այս փաստերը, հարկավ, լրիվ լինել չեն կարող. այդ են ցույց տալիս մանավանդ Դաղստանի հանրապետության գիտական հիմնարկների ջանքերով ստեղծված «Դաղստանի պատմություն» աշխատության առաջին հատորում եղած հետևյալ տողերը, որոնք անշուշտ երկրի հարավային շրջաններին են վերաբերում. «Դաղստանում հայտնի են զգալի թվով նախաֆեոդալական շրջանի բնակավայրեր, որոնք կոչվում են Հայկական գյուղ. Հայկական ֆաղաֆ, Հայկական բերդ, նաև Հայկական ճանապարհ, Հայկական պարտեզ (огород—թերևս գործ է ածված պատենշ-պարիսպ իմաստով—Ս. Բ.)»⁷⁵:

Այնտեղ հիշատակված է նաև, որ Բուխջիի շրջանում մնում է հայկական մեծ գերեզմանատուն:

⁷² Նույն տեղում, էջ 137—138:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 424: 1964 թ. մեր այցելած ժամանակ այս արձանագրության երկու կտոր քարերը տեսանք պատերի ստորին մասերի շարվածքի մեջ: Իսկ գյուղում գործող հայկական դպրոցը փոխարինվել է նախ ուսականով և այժմ էլ աղբբեջանականով:

⁷⁴ Ս. Բ ա Ր ի ս ո Վ ա Ր յ ա ն ց, Աղվանից երկիր, էջ 257:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 258:

⁷⁶ «История Дагестана», т. I, М., 1967, էջ 165:

ДЕРБЕНТСКОЕ АРМЯНО-АЛБАНСКОЕ ЦАРСТВО

С. Г. БАРХУДАРЯН

(Р е з ю м е)

В начале V в. Сасанидский Иран переселил на территорию оборонительной линии Дербентского прохода ряд иранских племен из Атрпатакана, а также множество армян из Сюника. Военные лагеря сюнских армян располагались у семи главных входов Дербента, которые являлись самыми ответственными пунктами обороны. Эти лагеря представляли собой поселки городского типа.

В IX в., в конце арабского владычества, заменившего иранское, вследствие ослабления и разложения Арабского халифата один за другим восстали и приобрели независимость ряд подвластных народов и даже некоторые из эмиров. Армяне, заселившие территорию оборонительной линии Дербента, совместно с албанцами, лезгинами, табасаранцами и другими местными племенами создали армяно-албанское государство, деяния и имена царей которого начиная с VIII в. упоминаются в армянской историографии. Территория этого царства в основном локализуется в районе реки Самур. Главными его городами являлись Чора и Дербент. Иранские же племена, переселенные на территорию Ширвана (маскаты, таты и др.), создали здесь Ширванское царство.

На территории обоих этих царств, вследствие политической ситуации, доминирующим стал татский диалект иранского языка.

Территория Дербентского царства была расположена по обеим сторонам границы Азербайджанской и Дагестанской республик, где и по сей день в древних селениях сохранились церкви и могильники с армянскими надписями.

Армянское население Дербента в 1796 г. вместе с русским войском выселилось из этой вековой среды и обосновалось в разных районах Северного Кавказа (Моздок, Мачар, Сарафан, Касаям, Гора и др.) и только в этих местах постепенно вернулось к родному языку. Оставшееся население в Килваре, Хачмаса, Мадрасах и других селах и поныне остается татоязычным.